

فصلنامه تاریخ اسلام
سال نهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، شماره مسلسل ۳۵-۳۶

بررسی و نقد

مدخل [امام] حسن عسکری علیه السلام دائرة المعارف اسلام (EI²)

دکتر عباس احمدوند*

سعید طاوسی مسرور**

دائرة المعارف اسلام اصلی ترین منبع اسلام شناسی در مغرب زمین شناخته می شود؛ اما مقالات این مجموعه و تصویر ارائه شده از اسلام در آن نیازمند نقد و بررسی است. در این مقاله ضمن آشنایی با ژوزف الیاش و آثار او، به بررسی و نقد مدخل [امام] حسن عسکری علیه السلام، تنها مقاله وی در دائرة المعارف اسلام می پردازیم.

واژگان کلیدی: امام حسن عسکری علیه السلام، ژوزف الیاش، دائرة المعارف اسلام.

مقدمه

* استادیار دانشگاه زنجان

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه امام صادق علیه السلام

ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام، در غرب اصلی‌ترین منبع اسلام شناسی شناخته می‌شود. مقالات این مجموعه کاستی‌هایی دارد و بعضاً غرض ورزی‌هایی نیز در آن دیده می‌شود. در این مجموعه چند جلدی به هر یک از امامان دوازده‌گانه شیعه: مقاله‌ای اختصاص داده شده است. در این مقاله به بررسی و نقد مدخل امام حسن عسکری علیه السلام در دائرة المعارف اسلام (EI²) و معرفی مؤلف آن، ژوزف الیاش، پرداخته‌ایم.

زندگی ژوزف الیاش

ژوزف الیاش^۱ در ۲۵ اکتبر سال ۱۹۳۲ در اورشلیم (بیت المقدس) در خانواده‌ای یهودی به دنیا آمد. الیاش تحصیلات دانشگاهی را در دانشگاه عبری اورشلیم (بیت المقدس)^۲ آغاز کرد. در سال ۱۹۵۸ مدرک کارشناسی و در سال ۱۹۶۲ مدرک کارشناسی ارشد خود را از این دانشگاه گرفت. وی سپس برای ادامه تحصیل در مقطع دکتری به انگلستان رفت و در سال ۱۹۶۶ مدرک دکتری خود را در رشته مطالعات اسلامی از دانشگاه لندن^۳ اخذ کرد. او در سال ۱۹۶۷ به آمریکا رفت و با کمک مالی بنیاد فورد^۴ در مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه کالیفرنیا در لس آنجلس،^۵ تحصیلات خود را تا مقطع فوق دکتری ادامه داد. او از سال ۱۹۶۷ تا ۱۹۷۱ در UCLA تدریس کرد و همزمان استادیار مطالعات یهودی در کالج اوبرلین^۶ شد. از سال ۱۹۷۲ طرح مطالعات یهود و خاورمیانه در کالج اوبرلین آغاز شد که الیاش سرپرستی آن را تا پایان عمر بر عهده داشت. او در ضمن این طرح، دروسی نظیر زبان‌های عربی و عبری، مطالعات اسلام و تاریخ یهود را تدریس می‌کرد. الیاش در سال ۱۹۷۴ به رتبه دانشیاری ارتقا یافت.

او در سال ۱۹۷۲ کمک هزینه مسافرت علمی و کمک هزینه دیگری برای ترجمه و چاپ نسخه خطی فارسی وقایع نامه بابای لطف^۷ متعلق به قرن شانزدهم میلادی را از اوبرلین دریافت کرد.

الیاش به بسیاری از کنفرانس‌ها دعوت شده است؛ از جمله کنفرانس بین‌المللی

خاورشناسان در سوربن پاریس (۱۹۷۳)، کنفرانس بین‌المللی مطالعات یهود در اورشلیم (۱۹۷۶) و کنفرانس دانشگاه الازهر در قاهره در مورد اسلام و دنیای مدرن. الیاش از سال ۱۹۷۸ تا زمان وفاتش در ۱۹۸۱ با کمک هزینه اوقاف ملی علوم انسانی^۸ و کمک هزینه مؤسسه اسمیتسن^۹ به پژوهش‌های خویش ادامه داد. با این کمک‌ها الیاش به ترجمه و چاپ برخی مجموعه‌های حدیثی شیعه پرداخت. در سال ۱۹۸۰ الیاش مورد توجه رسانه‌ها قرار گرفت و توانست برخی از دستاوردهای پژوهشی‌اش را مطرح سازد، به ویژه آن گاه که ادعا کرد آیه الله [امام] روح الله خمینی [ره] با گروگان‌گیری ۵۲ شهروند آمریکایی عملاً فقه و قوانین شیعی را نقض کرده است. از آثار ژوزف الیاش در مورد شیعه می‌توان به ترجمه بخش‌هایی از *الکافی* و کتاب *شیعه /امامیه* با نگاه به سنت روایی آنان اشاره کرد که کتاب اخیر^{۱۰} مهم‌ترین تألیف دست نویسی و چاپ نشده الیاش محسوب می‌شود.

وی مقالاتی نیز در نشریات غربی به چاپ رسانده که عبارت است از:

۱. «نظریه فقهای شیعه اثنی عشری در مورد مرجعیت سیاسی و فقهی»:

The Ithna ashari – shi'i juristic theory of political and Legal authority, *studies Islamica*, 29 (1969) pp. 17 – 30.

۲. «سوء تفاهماتی درباره جایگاه فقهی علمای ایرانی»:

Misconceptions regarding the juridical status of the Iranian 'ulama'. *International Journal of Middle East studies*, 10 i (1979) pp. 9 – 25.

۳. «درباره پیدایش و تکامل شهادت ثالثه در تشیع»:

On the genesis and development of the Twelver – shi'i three – tenet shahadah, *Der Islam*, 47 (1971) pp. 265 – 272.

۴. «قرآن شیعی؛ بازنگری آرای گلدزیهر»:

The si'ite Quran, A reconsideration of Goldzihers interpretation, *Arabica*, 16 (1969) pp. 15 – 24.

۵. «بررسی کتاب اسلام شیعی»:

Book Review, Shi'ite Islam, International Journal of Middle Eastern studies, 8 (1977), pp. 280 – 285 (reprint).

او همکاری اندکی با دائرة المعارف اسلام داشت و مقاله «[امام] حسن

عسکری [علیه السلام]» تنها مدخلی است که برای این مجموعه نوشت.^{۱۱}

بررسی و نقد مدخل امام عسکری [علیه السلام] در EI²

۱. نام، القاب و مشخصات ظاهری امام یازدهم [علیه السلام]

ابومحمد حسن بن علی یازدهمین امام شیعیان اثنی عشری است. او به القابی

چون الصامت، الزکی، الخالص، النقی، الرفیق و الهادی شناخته می شود و پیروانش

در زمان حیات وی، او را ابن الرضا می خواندند.^{۱۲}

عسکری لقبی است برگرفته از عسکر سامرا که به او و پدرش امام دهم [علیه السلام] اطلاق

می شد.^{۱۳}

امام حسن عسکری [علیه السلام] القاب دیگری نیز دارد که الیاش به آنها اشاره نکرده است.

مانند السراج^{۱۴} و الفاضل.^{۱۵} خصیبه در الهدایة الکبری، الشفیع، الموفی، النقی، السخی و

المستودع را نیز از القاب امام [علیه السلام] دانسته است.^{۱۶}

شایان ذکر است که شیعیان علاوه بر امام حسن عسکری [علیه السلام] به امام هادی و امام

جواد³ نیز ابن الرضا می گفتند.^{۱۷}

الیاش به ویژگی های ظاهری آن حضرت اشاره نکرده است؛ اما بنا بر نقل کلینی در

کافی، احمد بن عبدالله بن خاقان آن حضرت را این گونه وصف کرده است: «جوانی

گندمگون، با قامتی نیکو، صورتی زیبا و اندامی موزون، با جلالت و هیبت».^{۱۸}

۲. تاریخ و محل ولادت امام [علیه السلام]

او در مدینه به دنیا آمد. بیشتر منابع شیعه اثنی عشری تاریخ تولد وی را

ربیع الاول سال ۲۳۰ مطابق با نوامبر ۸۴۴ دانسته‌اند؛ اما شیخ کلینی ماه رمضان

سال ۲۳۲ مطابق با آوریل ۸۴۷ را ذکر کرده است (اصول [الکافی]، ص ۳۲۴).

ادعای مؤلف در مورد اینکه بیشتر منابع شیعه اثنی عشری تولد آن حضرت را در سال ۲۳۰ ق دانسته‌اند صحیح به نظر نمی‌رسد، زیرا علاوه بر شیخ کلینی، شیخ مفید،^{۱۹} امین الاسلام طبرسی،^{۲۰} و محدث قمی^{۲۱} نیز تولد امام علیه السلام را سال ۲۳۲ ق دانسته‌اند. علامه مجلسی نیز در بحارالانوار از مصباح شیخ طوسی، اقبال الاعمال سید بن طاوس، مناقب ابن شهر آشوب و مصباح کفعمی، تولد امام علیه السلام را به سال ۲۳۲ ق. نقل کرده است. احتمالاً ادعای الیاش مبنی بر تولد امام علیه السلام در ربیع الاول ۲۳۰ ق. از بحارالانوار اخذ شده است؛ اما باید توجه داشت که علامه مجلسی این قول را از ارشاد مفید نقل کرده است، در حالی که در ارشاد چنین تاریخی به چشم نمی‌خورد و شیخ مفید ربیع الثانی سال ۲۳۲ ق. را تاریخ ولادت امام علیه السلام ذکر کرده است؛ چنانکه در مسالرشیه نیز همین تاریخ را آورده است.^{۲۲}

مسعودی سن امام حسن عسکری را در هنگام وفات در ۲۶۰ ق. ۲۹ سال ذکر کرده است؛ بنابراین از نظر مسعودی امام در سال ۲۳۱ ق. متولد شده است.^{۲۳} ابی عبدالله حسین بن حمدان خصیبی تولد امام عسکری علیه السلام را در سال ۲۳۳ ق. نوشته است.^{۲۴} در آثار اهل تسنن، تولد امام در سال‌های ۲۳۱^{۲۵} و ۲۳۲ ق.^{۲۶} ذکر شده است.

همچنین الیاش تولد امام عسکری علیه السلام را در ماه ربیع الاول ذکر کرده است؛ در حالی که اکثر مورخان، محدثان و تذکره نویسان شیعه و سنی ولادت آن حضرت را در ماه ربیع الثانی دانسته‌اند؛^{۲۷} اما بر سر روز میلاد آن حضرت اختلاف وجود دارد و دهم،^{۲۸} هشتم^{۲۹} یا چهارم^{۳۰} ربیع الثانی را ذکر کرده‌اند. شیخ حر عاملی نیز به همین اختلاف اشاره کرده و در ارجوزه خود درباره تاریخ میلاد آن حضرت چنین سروده است:

مولده شهر ربیع الآخر و ذاک فی یوم شریف العاشر

فی یوم الاثنين و قیل الرابع و قیل فی الثامن و هو شایع^{۳۱}

ممکن است الیاش تولد امام علیه السلام در ماه ربیع الاول را از کتاب *وفیات الاعیان ابن خلکان* اخذ کرده باشد؛ البته ابن خلکان علاوه بر ماه ربیع الاول، به ماه ربیع الثانی نیز اشاره کرد و هر دو قول را با عبارت «وقیل» آورده است که نشان می‌دهد خود او نیز علم به صحت یکی از این دو قول نداشته است.^{۳۲}

الیاش ادعا می‌کند که شیخ کلینی میلاد امام را در ماه رمضان دانسته است؛ هر چند این مطلب می‌تواند صحیح باشد، اما در نسخه‌ای از کتاب *الکافی* ماه ربیع الثانی به جای ماه رمضان ذکر شده است.^{۳۳}

۳. مادر امام علیه السلام

«مادر او ام ولدی به نام حُدَیث بود و برخی منابع نام او را سوسن یا سلیل ذکر کرده‌اند».

به غیر از اسامی فوق، نام مادر آن حضرت را عسفان نیز نوشته‌اند؛^{۳۴} اما به نظر می‌رسد نام صحیح مادر امام علیه السلام، سلیل باشد؛ چنانکه حسین بن عبدالوهاب (زنده در قرن پنجم) در *عیون المعجزات* بدان تصریح کرده است.^{۳۵}

۴. ورود امام علیه السلام به سامرا

[امام] حسن عسکری علیه السلام به همراه پدرش در سال ۲۳۳ ق / ۸ - ۸۴۷ م

یا ۲۳۴ ق / ۹ - ۸۴۸ م به سامرا آورده شد و زندگی‌اش را در همان جا ادامه

داد.

شیخ مفید تاریخ نامه متوکل به امام هادی علیه السلام برای آوردن ایشان به سامرا را ۲۴۳ ق ذکر کرده است؛^{۳۶} ولی چنانکه در *الکافی* آمده است، این تاریخ مربوط به زمانی است که

راوی متن نامه را از یحیی بن هرثمه گرفته است؛ از این رو^{۳۷} چنانکه که ژوزف الیاش در مقاله بیان کرده است، امام هادی علیه السلام و فرزندش امام عسکری علیه السلام در سال ۲۳۳ یا ۲۳۴ ق. به سامرا آمده‌اند. همان گونه که ابن خلکان نوشته، امام هادی علیه السلام نزدیک بیست سال و نه ماه در سامرا به سر برد.^{۳۸} از آنجا که وفات امام هادی علیه السلام در سال ۲۵۴ ق اتفاق افتاده است،^{۳۹} بنابراین انتقال آن حضرت به سامرا در سال ۲۳۳ ق. صورت گرفته است.

۵. امام علیه السلام در محدودیت و زندان

وی زندگی‌اش را در انزوا و محدودیت گذراند و در دوره شش ساله

امامتش پیوسته زیر نظر بود و برای مدتی توسط معتمد [عباسی] زندانی شد.

جعفر برادر امام عسکری علیه السلام در توطئه‌هایی که بر ضد امام صورت می‌گرفت، نقش داشت.^{۴۰}

امام حسن عسکری علیه السلام در دوره شش ساله امامتش تنها به دست معتمد عباسی زندانی نشد، بلکه در زمان خلافت مهتدی (۲۵۵ - ۲۵۶ ق) نیز مدتی در زندان بوده است؛ چنانکه ابوهاشم جعفری گفته است:

در دوران مهتدی هنگامی که در زندان بودم، امام عسکری علیه السلام را به زندان

آوردند. با کشته شدن مهتدی در سال ۲۵۶ ق. خداوند جان او را از خطر مرگ

رهانید، زیرا خلیفه قصد کشتن آن حضرت را داشت.^{۴۱}

امام حسن عسکری علیه السلام در دوران حیات پدر بزرگوارش نیز به زندان افتاد.^{۴۲}

۶. نص امام هادی علیه السلام بر امامت امام حسن عسکری علیه السلام

مطابق روایات شیعیان دوازده امامی [امام] حسن عسکری علیه السلام توسط

پدرش امام دهم [ع] به عنوان امام معرفی شد؛ اندکی بعد از وفات امام تعیین

شده قبلی یعنی ابوجعفر محمد و چند ماه قبل از وفات پدرشان امام هادی علیه السلام

در ۲۵۴ ق / ۱۶۸ م.

وفات محمد برادر [امام] حسن عسکری [علیه السلام] در زمان حیات پدرشان و اختلاف بر سر آنکه امام دهم [علیه السلام] آخرین امام بوده است یا نه و همچنین ادعای امامت از سوی جعفر سبب پدید آمدن نزاع فرقه‌ای شد.

به نظر می‌رسد ادعای الیاش ناظر به روایاتی همچون دو روایت زیر است:

۱. علی بن جعفر گوید:

من در زمان وفات محمد پسر امام هادی [علیه السلام] نزد آن حضرت حاضر بودم. آن حضرت به امام حسن عسکری [علیه السلام] فرمود: پسر جان خدا را شکر کن که درباره تو امری پدید آورد.^{۴۳}

۲. یحیی بن یسار قنبری گوید:

حضرت ابوالحسن [علیه السلام] (امام علی النقی [علیه السلام] چهار ماه قبل از وفاتش به پسرش حسن وصیت کرد و مرا با جماعتی از دوستان گواه گرفت.^{۴۴}

اما روایاتی دیگر نیز وجود دارد که مطابق آنها امام هادی [علیه السلام] حتی در زمان حیات ابوجعفر محمد، برادر بزرگ‌تر امام عسکری [علیه السلام] فرزندش حسن را به عنوان جانشین خود معرفی می‌کرد؛ چنان که در کتاب الکافی آمده است:

علی بن عمر نوفلی گوید: در صحن منزل امام هادی [علیه السلام] خدمتش بودم که پسرش محمد از کنار ما گذشت به حضرت عرض کردم: قربانت کردم بعد از شما او صاحب ماست؟ فرمود: نه، صاحب شما بعد از من حسن است.^{۴۵}

همچنین شیخ طوسی در کتاب الغیبه می‌نویسد:

احمد بن عیسی علوی می‌گوید: بر ابوالحسن (امام هادی [علیه السلام] در صریحاً (قریه‌ای است که امام کاظم [علیه السلام] آن را در نزدیکی مدینه بنا نهاد) وارد شدیم و

به آن حضرت سلام کردیم. وقتی ابو جعفر و ابو محمد وارد شدند برخاستیم به سوی ابو جعفر که به او سلام کنیم. پس ابو الحسن علیه السلام فرمود: او صاحب شما نیست؛ بر شماست به صاحبان و اشاره کرد به ابو محمد علیه السلام.^{۴۶}

نکته دیگر اینکه وصیت امام هادی علیه السلام به فرزندش امام عسکری علیه السلام چهار ماه قبل از وفات دلیل بر این نیست که ایشان در همان زمان جانشین خود را تعیین کرده، بلکه این وصیت یک اعلام عمومی برای شیعیان بوده است. همچنین روایتی که در آن امام هادی علیه السلام به فرزندش امام عسکری علیه السلام می‌فرماید که خدا را شکر کن که درباره تو امری پدید آورد، بیانگر این نیست که امامت حق ابو جعفر محمد بوده و با وفات او امامت به امام عسکری علیه السلام منتقل شده، بلکه نشان دهنده آن است که با وفات محمد برادر بزرگ‌تر امام حسن عسکری علیه السلام، امامت و جانشینی امام حسن عسکری علیه السلام به طور قطعی و مسلم آشکار شده و برای شیعیان جای شک و تردیدی باقی نمانده است.^{۴۷}

۷. بیماری و وفات امام علیه السلام

امام یازدهم علیه السلام در اول ربیع الاول ۲۶۰ / ۲۵ دسامبر ۸۷۳ بیمار شد و هفت روز بعد وفات کرد. او در خانه‌اش در کنار پدرش مدفون شد. باب او عثمان بن سعید بود. منابع متقدم شیعی (کلینی، اصول الکافی)، ص ۳۲۶؛ مفید، الارشاد، ص ۳۶۵) می‌گویند در طول هفته‌ای که امام عسکری علیه السلام بیمار بود، خلیفه المعتمد پزشکان و خادمانش را برای مراقبت از امام فرستاد و تعداد قابل ملاحظه‌ای از اشراف علوی و عباسی از وی عیادت کردند. منابع شیعی متأخر معتمد را به مسموم کردن وی متهم کرده‌اند.

الیاش وفات امام علیه السلام را ناشی از بیماری دانسته و می‌گوید: مسمومیت امام علیه السلام به دست معتمد ساخته منابع متأخر شیعی است. در منابع متقدم شیعی (مانند الکافی)، الارشاد

و حتی اعلام الوری) خبری صریح درباره شهادت حضرت و چگونگی آن نیامده است؛ اما در منبعی از قرن ششم مسموم شدن حضرت گزارش شده است.^{۴۸} صاحب *مجمّل التواریخ و التخصّص* (تألیف شده در ۵۲۰ ق) می‌نویسد: «و می‌گویند زهر دادندش در شهر سنه ست و خمسين و مأتین به عهد معتمد اندر و عمرش بیست و نه سال بود».^{۴۹} باید توجه داشت که در متن فوق نیز شهادت امام علیه السلام با عبارت «و گویند» آورده شده است که نشان می‌دهد خود نویسنده نیز به آن اعتماد چندانی نداشته است. شیخ سلیمان قندوزی حنفی در *ینایع الموده از الصواعق المحرقة* در مورد امام حسن عسکری علیه السلام نقل می‌کند که «و یقال إنّه مات بالسم ایضاً» که با کمی دقت مشخص می‌گردد که شهادت امام علیه السلام در این نقل نیز به همراه «و یقال» آمده است.^{۵۰} در این باره محدث قمی می‌نویسد: «ابن بابویه و دیگران گفته‌اند که معتمد آن حضرت را به زهر شهید نمود».^{۵۱} به نظر می‌رسد که قول ابن بابویه ناظر به روایاتی چون حدیث منقول از امام حسن مجتبی علیه السلام «ما منّا إلّا مسموم أو مقتول»^{۵۲} یا حدیث مروی از امام صادق علیه السلام: «ما منّا إلّا مقتول أو شهید»^{۵۳} باشد. شیخ مفید با نقد دیدگاه شیخ صدوق، شهادت برخی از ائمه علیهم السلام را با سم نمی‌پذیرد و می‌گوید این امر در مورد همه ائمه علیهم السلام ثابت نشده است.^{۵۴}

امین الاسلام طبرسی نیز می‌نویسد:

عده کثیری از اصحاب ما می‌گویند امام عسکری علیه السلام با سم مسموم شد و از دنیا رفت، مانند پدر و جدش و سایر ائمه علیهم السلام و استدلالشان بر روایت امام صادق علیه السلام است که «ما منّا إلّا مقتول أو شهید»، ولی خداوند عالم است به حقیقت این امر.^{۵۵}

به نظر می‌رسد همانند ژوزف الیاش با استناد به منابع متقدم شیعی نمی‌توان از قول به شهادت امام عسکری علیه السلام دفاع کرد؛ اما علاوه بر روایاتی همچون دو روایت فوق که در

کتب متقدم نقل گردیده‌اند و مؤید شهادت جمیع ائمه علیهم‌السلام هستند، قراین خارجی همچون زندانی شدن امام حسن عسکری علیه‌السلام در عهد امامت پدر بزرگوارش و همچنین زندانی شدن آن حضرت به دست مهتدی و معتمد در دوران شش ساله امامتش، زندگانی تحت نظر امام علیه‌السلام در سامرا و عمر کوتاه آن حضرت (۲۸ سال)^{۵۶} همگی گواه بر شهادت آن حضرت با مسمومیت و به امر معتمد است. پیش از این روایتی از ابوهاشم جعفری نقل کردیم که پیش از معتمد، مهتدی نیز قصد کشتن آن حضرت را داشته است.^{۵۷} ماجرای نماز خواندن ابی عیسی بن متوکل بر جنازه امام علیه‌السلام نیز مؤید این نکته است که خلافت عباسی سعی می‌کرد خود را از اتهام مسموم کردن امام علیه‌السلام تبرئه کند.^{۵۸}

۸. نزاع درباب جانشین امام یازدهم علیه‌السلام

در زمان وفات امام یازدهم علیه‌السلام بر سر فرزند او نزاع بیشتری در میان شیعه پدید آمد (نگاه کنید به مدخل محمد القاسم [عج] در ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام)^{۵۹} برخی عقیده داشتند که [امام] حسن عسکری علیه‌السلام فرزندش به نام محمد بر جای گذاشته است و دیگران منکر این امر بودند. این منکران نیز اتفاق نظر نداشتند. برخی معتقد بودند که [امام] حسن عسکری علیه‌السلام قائم بوده است و باز خواهد گشت. دیگران وفات [امام] حسن عسکری علیه‌السلام بدون داشتن فرزند را نشانه‌ای برای اشتباهشان در حمایت از امامت او دانستند و به برادرش جعفر گرویدند. شهرستانی تعداد این فرق را دوازده فرقه مختلف ذکر می‌کند (ملل [و نحل]، چاپ Cureton، ج ۲، ص ۱۲۸ - ۱۳۱؛ ولی مسعودی از بیست فرقه یاد کرده است (مروج [الذهب]، ج ۸، ص ۴۰).

در اواخر قرن سوم، شیعیان عراق در باب امامت به دو گروه مخالف هم تقسیم شدند: گروهی به فرزند امام عسکری علیه‌السلام اعتقاد داشتند و گروهی نیز گرد فرزندان و فرزند

زادگان جعفر بن علی گرد آمده بودند و جعفریه نامیده می‌شدند. از سرنوشت دیگر گروه‌ها نیز تا قرن چهارم اطلاعی در دست نیست. هم اکنون بدنه اصلی شیعیان امامیه و «هواداران صراط مستقیم تشیع» به فرزند امام عسکری علیه السلام به عنوان امام دوازدهم و ولی عصر (عج) اعتقاد دارند؛ اما شواهد نشان می‌دهد که در برخی نقاط دور دست، پیروانی برای جعفر مانده‌اند که تا کنون نیز مذهب خویش را حفظ کرده‌اند.^{۶۰}

شایان ذکر است که شهرستانی برخلاف سخن الیاش به یازده فرقه اشاره کرده است.^{۶۱}

سخن پایانی

این مقاله در کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام* به دست حسین مسعودی به فارسی ترجمه شده و محمدرضا جباری آن را در همان کتاب نقد و بررسی کرده است. به علت وجود برخی اشکالات و کاستی‌ها در ترجمه این مقاله در کتاب مزبور،ⁱ این مقاله را بار دیگر در اینجا مورد نقد و بررسی قرار دادیم. سعی بر آن بود که نکاتی افزون بر کتاب تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام را مطرح کنیم. یکی از ضعف‌های کتاب تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام این است که اطلاعاتی درباره مؤلف مقاله ارائه نکرده است. پژوهشگر علوم انسانی و مطالعات فرهنگی یکی از ایراداتی که ناقد به الیاش وارد کرده است که الیاش وفات امام علیه السلام را به اشتباه ماه رجب دانسته است؛ در حالی که به دلیل شباهت نگارش ربیع الاول با رجب در زبان انگلیسی (Radjab – Rabi 1) مترجم و به تبع منتقد به اشتباه افتاده و تاریخ وفات امام علیه السلام را ماه رجب دانسته است، در حالی که الیاش آن را ماه ربیع الاول می‌داند.^{۶۲}

i. مقاله حاضر به اطلاع ناقد محترم استاد گرامی جناب آقای دکتر محمدرضا جباری رسیده

در نقد و بررسی این کتاب نکات قابل توجهی نیز دارد که در نقد حاضر از آن نکات استفاده کرده‌ایم. یکی از نکاتی که ناقد به درستی به آن اشاره کرده این است که تعصبات ضد شیعی در نگاهش الیاش محسوس نیست و الیاش بیشتر از منابع کهن شیعی، منابع کهن تاریخی و کتب فرقه نگاری استفاده کرده است.^{۶۳}

چنانکه ناقد تذکر داده، باید توجه داشت که الیاش در این مقاله کوتاه، به گوشه‌هایی از زندگانی امام عسکری علیه السلام پرداخته و به زوایای بسیاری از جمله تبیین دوره حساس امامت آن حضرت و چگونگی رهبری شیعه، شیوه‌ها و راهکارهای ارتباطی آن حضرت با شیعیان در نقاط دور و نزدیک، نقش ایشان در آماده سازی شیعه برای ورود به عصر غیبت^{۶۴} و تلاش برای اثبات ولادت فرزندشان حضرت مهدی (عج) و نشان دادن فرزندشان به خواص شیعه، توجه نکرده است.^{۶۵}

بخش دیگری از حیات امام عسکری که در مقاله مغفول مانده، کتب منسوب به امام عسکری علیه السلام یعنی تفسیر و *المتنعه* است که در مورد آنها و انتسابشان به امام علیه السلام می‌توان به کتاب *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*: (ص ۵۵۸ - ۵۶۰) رجوع کرد.

کتاب شناسی مقاله الیاش

محمد بن یعقوب کلینی، *اصول کافی* (افست بمبئی، ۱۳۰۲) ص ۳۲۴ - ۳۳۳ و ۲۰۲ - ۲۰۴، کلینی یک گزارش متقدم و همراه با جزئیات از زندگی، معجزات، اصحاب و وکیلان امام یازدهم علیه السلام ارائه کرده است؛ محمد باقر مجلسی، *بحار الانوار* (تهران: ۱۳۰۲ ق) ج ۱۲، ص ۱۵۴ - ۱۷۹. مجلسی گزارش کاملی از منابع به همراه نقل کامل آنها ارائه نموده است؛ همچنین شیخ مفید، *کتاب الارشاد* (تهران: ۱۳۰۸ ق) ص ۳۶۵ - ۳۶۸؛ نوبختی، *فرق الشیعه*، تصحیح هلموت ریتز، ۷۸ - ۷۹؛ ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، ترجمه دوسلان، ج ۱، ص ۳۹۱ - ۳۹۰؛ ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۷، ص ۱۸۹؛ خطیب بغدادی، *تاریخ*

بغداد، ج ٧، ص ٣٦٦؛ ابن طولون، الائمة الاثنى عشر، صححه صلاح الدين المنجد
 (بيروت: ١٩٥٨ م) ص ١١٣؛ ابن عماد، شذرات الذهب، ج ٢، ص ١٤١ به بعد؛ ابوالمحاسن
 (ابن تغرى بردى)، النجوم الزاهرة (قاهره) ج ٣، ص ٣٢.

علاوه بر منابع ذكر شده مقاله:

عباس اقبال، خاندان نويختى (تهران: ١٣١١) فهرست كتاب؛

D. M. Donaldson, The shi 'ite Religion, London, 1933, pp. 217 225.

J. N. Hollister, The shi 'ain India, London , 1953, pp. 90 – 92.

پی‌نوشت‌ها

1. Joseph Eliash.
  2. Hebrew University.
  3. University of London.
  4. Ford Foundation.
  5. UCLA.
  6. Oberlin College.
7. چنین نوشته‌ای در *الندریعه* معرفی نشده است و احتمالاً نسخه خطی آن در یکی از کشورهای غربی نگهداری می‌شود.
8. national endowment for the humanities.
  9. Smithsonian instiution.
  10. Twelver shi'ism as seen through the Hadith tradition.
  11. برای تألیف این بخش، از مقاله ملیسا گاتوالد بسیار بهره بردیم:
Melissa Gottwald, Joseph Eliash (1932 – 1981) (July 2001):
<http://www.Oberlin.Edu/archive/holdings/finding/RG30/SG150/index.Html>.
- همچنین آدرس برخی از مقالات منتشر شده الیاش از مأخذ زیر نقل شده است:
محمد کاظم رحمتی، «فهرست مطالعات شیعی به زبان‌های اروپایی» کتاب ماه دین، ش ۷۸ و ۷۹ (فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۳)، ص ۵۶ - ۵۷.
12. تمام مطالبی که در «» قرار گرفته از الیاش و باقی از منتقدان است.
  13. درباب نسبت امام به سرّ من رأی، ر. ک: شمس الدین ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، تحقیق احسان عباس (بیروت: دارالثقافه، بی تا) ج ۲، ص ۹۴؛ رسول جعفریان، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*: (قم: انتشارات انصاریان، چاپ هشتم، ۱۳۸۴) ص ۵۳۶.
  14. فضل بن حسن طبرسی، *اعلام الوری باعلام الهدی*، تحقیق علی اکبر غفاری (بیروت:

دارالمعرفة، ١٣٩٩ ق) ص ٣٤٩.

15. محمد بن حسن طوسي، *الغيبة*، مقدمه آقا بزرگ طهراني (تهران: مكتبه نينوى الحديث، بى تا) ص ٩٧.

16. حسين بن حمدان خصيبى، *الهداية الكبرى* (بيروت: مؤسسه البلاغ، چاپ چهارم، ١٩٩١ م) ص ٣٢٧. گفتنى است ابو عبدالله حسين بن حمدان خصيبى (٢٦٠ - ٣٤٦ يا ربيع الاول ٣٥٨) بنیان گذار فرقه غالى نصيريه است؛ درباره وى ر. ك: منصف بن عبدالجليل، *الفرقة الهامشية فى الاسلام* (بيروت: دارالمدار الاسلامى، چاپ اول، ٢٠٠٥ م)، ص ١٢٠ - ١٣٣.

17. فضل بن حسن طبرسى، *پيشين*.

18. محمد بن يعقوب كلينى، *اصول كافى*، با ترجمه و شرح حاج سيد جواد مصطفوى (تهران: انتشارات مسجد چهارده معصوم عليه السلام، بى تا) ج ٢، ص ٤٣١.

19. شيخ مفيد، *مسار الشيعه*، تحقيق مهدى نجف (بيروت: دارالمفيد، چاپ دوم، ١٤١٤ ق) ص ٥٢.

20. فضل بن حسن طبرسى، *پيشين*.

21. عباس قمى، *مفاتيح الجنان* (تهران: كتابفروشى و چاپخانه على اكبر علمى، ١٣١٦) ص ٣٠٠؛ همو، *منتهى الآمال*، تصحيح فريد فتحى و سعيد خراطها (تهران: انتشارات مقدس، چاپ دوم، ١٣٧٩) ص ١٣٠٢.

22. شيخ مفيد، *الارشاد* (بيروت: مؤسسه الاعلمى للمطبوعات، چاپ سوم، ١٣٩٩ ق) ص ٣٣٥؛ همو، *مسار الشيعه*، ص ٥٢، محمد باقر مجلسى، *بحار الانوار* (تهران: المكتبة الاسلاميه، ١٣٨٥) ج ٥٠، ص ٢٣٥ - ٢٣٦.

23. على بن حسين مسعودى، *مروج الذهب* (قم: دارالهجره، چاپ دوم، ١٣٦٣) ج ٤، ص ١١٠.

24. حسين بن حمدان خصيبى، *پيشين*.

25. شمس الدین ابن خلکان، پیشین، سبط بن جوزی، تذکرة الخواص، تحقیق حسین تقی زاده (بی جا، المجمع العالمی لاهل البيت علیہ السلام، چاپ اول، ۱۴۲۶ ق) ج ۲، ص ۵۰۲؛ نیز ر. ک: محمد تقی تستری، «رساله فی تواریخ النبی و الآل علیہ السلام»، قاموس الرجال (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۲۵ ق) ص ۱۹.
26. ابن صباغ مالکی، الفصول المهمه (بیروت: دار الاضواء، چاپ دوم، ۱۴۰۹ ق) ص ۲۷۳؛ سلیمان قندوزی حنفی، ینابیع الموده (بی جا: دار الاسوه، ۱۴۱۶ ق) ج ۳، ص ۱۳۱، به نقل از: الصواعق المحرقة.
27. شیخ مفید، مسار الشیعه، ص ۵۲؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ابراهیم بن علی کفعمی، المصباح، تصحیح حسین اعلمی (بیروت: مؤسسه الاعلمی، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق) ص ۶۷۷؛ عباس قمی، منتهی الآمال، ص ۱۳۰۲؛ ابن صباغ مالکی، پیشین، محمد تقی تستری، پیشین.
28. شیخ مفید، مسار الشیعه، ص ۵۲.
29. فضل بن حسن طبرسی، پیشین.
30. ابراهیم بن علی کفعمی، پیشین.
31. عباس قمی، منتهی الآمال، ص ۱۳۰۲.
32. شمس الدین ابن خلکان، پیشین.
33. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۴۳۰.
34. حسن بن موسی نوبختی، فرق الشیعه، تصحیح سید محمد صادق آل بحر العلوم (نجف: المكتبة المرتضوية، ۱۳۵۵) ص ۱۰۵.
35. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات (نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۶۹) ص ۱۲۳.
36. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۳۴.
37. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۴۲۷؛ رسول جعفریان، پیشین، ص ۵۳۸.
38. شمس الدین ابن خلکان، پیشین.

39. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۴۲۲؛ ابن صباغ مالکی، پیشین، ص ۲۷۰.
40. در مورد جعفر پسر امام هادی علیه السلام ر.ک: محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۴۳۳ - ۴۳۵؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ص ۳۴۵؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص ۳۶۰؛ محمد باقر مجلسی، پیشین، ج ۵۰، ص ۲۳۲ - ۲۲۷؛ عباس قمی، *منتهی الآمال*، ص ۱۳۲۸.
41. محمد بن حسن طوسی، پیشین، ص ۱۲۳؛ رسول جعفریان، پیشین، ص ۵۴۴.
42. محمود تقی زاده داوری، *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام* (قم: انتشارات شیعه شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۵) ص ۴۴۱.
43. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۴؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ص ۳۳۶؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص ۳۵۰.
44. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین، ج ۲، ص ۱۱۳؛ شیخ مفید، *الارشاد*، ص ۳۳۵؛ محمد بن حسن طوسی، پیشین، ص ۱۲۰؛ فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص ۳۵۱.
45. محمد بن یعقوب کلینی، پیشین؛ شیخ مفید، *الارشاد*، پیشین، فضل بن حسن طبرسی، پیشین، ص ۳۵۰.
46. محمد بن حسن طوسی، پیشین.
47. شیخ محمد باقر بهبودی در مورد این حدیث و روایات مشابه آن می نویسد: «الاصح أن يقال: أحدث فيك امرا: أي لطفاً و نعمة، و ذلك لأن المعروف بين شيعتنا بنص الباقر عليه السلام أن الامامة في الولد الاكبر، و لو لم يمض ابو جعفر أخوك الاكبر، لاختلف فيك الشيعة كما اختلفوا بعد ابي عبدالله الصادق عليه السلام. و أما جعل الامامة فهو بإرادة الله عز و جل و قد اخذ ميثاق كل واحد منهم: في الذر، ليس للامام الماضي فيه صنع». محمد باقر مجلسی، پیشین، ج ۵۰، ص ۲۴۱ پاورقی ۴.
48. محمود تقی زاده داوری، پیشین، ص ۴۴۳.
49. *مجمع التواريخ و القصص*، تحقیق ملک الشعراء بهار (تهران: کلاله خاور، بی تا) ص ۴۵۸.
50. سلیمان قندوزی حنفی، پیشین، ج ۳، ص ۱۳۱.

51. عباس قمی، *منتهی الآمال*، ص ۱۳۳۰.
52. علی بن محمد خزاز قمی، *کفایة الاثر* (قم: انتشارات بیدار، ۱۴۰۱ ق) ص ۲۲۷.
53. فضل بن حسن طبرسی، *پیشین*، ص ۳۴۹.
54. شیخ مفید، *تصحیح اعتقادات*، تحقیق حسین درگاهی (بیروت: دارالمفید، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق) ص ۱۳۱.
55. فضل بن حسن طبرسی، *پیشین*.
56. محدث قمی می نویسد: «از روایات ظاهر می شود که آن حضرت بیشتر اوقات محبوس و ممنوع از معاشرت بود». عباس قمی، *منتهی الآمال*، ص ۱۳۰۴.
57. محمد بن حسن طوسی، *پیشین*، ص ۱۲۳.
58. محمد باقر مجلسی، *پیشین*، ج ۵۰، ص ۳۲۸؛ محمد جواد طبسی، *با خورشید سامرا*، ترجمه عباس جلالی (قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۹) ص ۳۳۳ - ۳۳۴.
59. Muhammad Al-kaim, EI², 7/443.
60. رسول جعفریان، *پیشین*، ص ۵۷۳ - ۵۷۴؛ سید حسین مدرسی طباطبایی، *مکتب در فرایند تکامل*، ترجمه هاشم ایزدپناه (نیوجرسی: انتشارات داروین، ۱۳۷۵) ص ۱۱۹ - ۱۲۲.
61. محمد بن عبدالکریم شهرستانی، *الملل و النحل*، تحقیق محمد سید کیلانی (بیروت: دارالمعرفة، بی تا) ج ۱، ص ۱۶۹؛ محمود تقی زاده داوری، *پیشین*، ص ۴۴۴.
62. محمود تقی زاده، داوری، *پیشین*، ص ۴۳۴ - ۴۳۹.
63. همان، ص ۴۳۹.
64. در باب موضع امام علیه السلام در آماده کردن مسئله غیبت، ر. ک: عادل ادیب، *زندگانی تحلیلی پیشوایان ما ائمه دوازده گانه علیهم السلام* ترجمه اسد الله مبشری (تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دهم، ۱۳۷۱) ص ۲۷۴ - ۲۷۹.
65. محمود تقی زاده داوری، *پیشین*، ص ۴۴۵.

منابع

- ابن جوزی، یوسف بن قزغلی (سبط)، *تذکرة الخواص*، تحقیق حسین تقی زاده، چاپ اول، بی‌جا، المجمع العالمی لاهل البيت علیهم‌السلام، ۱۴۲۶ ق.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن محمد، *وفیات الاعیان و انباء انباء الزمان*، تحقیق احسان عباس، بیروت، دارالثقافه، بی‌تا.
- ابن صباغ مالکی، مکی، علی بن محمد بن احمد، *الفصول المهمة فی معرفه احوال الائمة*، چاپ دوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۸ م.
- ادیب، عادل، *زندگانی تحلیلی پیشوایان ما ائمه دوازده‌گانه علیهم‌السلام*، ترجمه اسدالله مبشری، چاپ دهم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱.
- تستری، محمد تقی «رساله فی تواریخ النبی و الال علیهم‌السلام» *قاموس الرجال*، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۵ ق.
- تقی زاده داوری، محمود، *تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام*، چاپ اول، قم، انتشارات شیعه شناسی، ۱۳۸۵.
- جعفریان، رسول، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم‌السلام*، چاپ هشتم، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۸۴.
- حسین بن عبدالوهاب، *عیون المعجزات*، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م.
- خزاز قمی، علی بن محمد، *کفایة الاثر*، قم، انتشارات بیدار، ۱۴۰۱ ق.
- خصیبی، حسین بن حمدان، *الهدایة الکبری*، الطبعة الرابعة، مؤسسه البلاغ، بیروت، ۱۹۹۱ م.
- رحمتی، محمد کاظم، «فهرست مطالعات شیعی به زبان‌های اروپایی»، کتاب ماه دین، ش

۷۸ و ۷۹، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۳.

- شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، *الملل و النحل*، تحقیق محمد سید کیلانی، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- طبرسی، امین الاسلام ابو علی فضل بن حسن، *اعلام الوری باعلام الهدی*، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دارالمعرفه ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.
- طبرسی، محمد جواد، *با خورشید سامرا*، ترجمه عباس جلالی، چاپ اول، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، *الغیبه*، مقدمه آقا بزرگ طهرانسی، تهران، مکتبه نینوی الحدیث، بی تا.
- طهرانسی، آقا بزرگ، *الندریعه*، چاپ سوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م.
- قمی، عباس، *مفاتیح الجنان*، تهران: کتابفروشی و چاپخانه علی اکبر علمی، ۱۳۱۶.
- _____، *منتهی الآمال*، تصحیح فرید فتحی و سعید خراطها، تهران، انتشارات مقدس، چاپ دوم، ۱۳۷۹.
- قندوزی حنفی، سلیمان، *ینابیع الموده لدوی القریبی*، بی جا، دار الاسوه، ۱۴۱۶ ق.
- کفعمی، تقی الدین ابراهیم بن علی بن الحسن بن محمد العاملی، *المصباح*، تصحیح حسین علمی، چاپ اول، بیروت، موسسه الاعلمی، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م.
- کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، با ترجمه و شرح سید جواد مصطفوی، تهران، انتشارات مسجد چهارده معصوم علیه السلام، بی تا.
- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۵ ق.
- *مجمل التواریخ و القصص*، تحقیق ملک الشعراء بهار، تهران، کلاله خاور، بی تا.

- مدرسی طباطبایی، حسین، *مکتب در فرایند تکامل*، ترجمه هاشم ایزد پناه، نیوجرسی، مؤسسه انتشاراتی داروین، ۱۳۷۵.
- مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، چاپ دوم، قم، دارالهجره، ۱۳۶۳ و مفید محمد بن محمد بن نعمان، *الارشاد*، چاپ سوم، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ۱۳۹۹ ق / ۱۹۷۹ م.
- _____، *تصحیح اعتقادات الامامیه*، تحقیق حسین درگاهی، چاپ دوم، بیروت، دارالمفید، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۳ م.
- _____، *مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعه*، تحقیق مهدی نجف، چاپ دوم، بیروت، دارالمفید، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۳ م.
- منصب بن عبدالجلیل، *الفرقه الیهامشیه فی الاسلام*، چاپ اول، بیروت، دارالمدار الاسلامی، ۲۰۰۵ م.
- نوبختی، ابومحمد حسن بن موسی، *فرق الشیعه*، تصحیح سید محمد صادق آل بحر العلوم، نجف، المکتبه المرتضویه، ۱۳۵۵ ق.

- Encyclopaedia of Islam, New Edition Leiden, E. J. Brill, 1986.

- Melissa Gottwald, Joseph Eliash (1932 _ 1981) July 2001.